

Respect en zorg voor alle levensvormen met begrip, compassie en liefde

Leonardo Boff is een van de grondleggers van de bevrijdingstheologie en was vele jaren hoogleraar in de systematische en oecumenische theologie aan het Franciscaner Instituut van Petropolis in Rio de Janeiro. In 1984 werd hem op grond van zijn boek *Church: Charisma and Power* een doctrinaal proces aangedaan door de congregatie

voor de doctrine des geloofs te Rome. Er werd hem een 'devote stilte' opgelegd en een verbod om te schrijven en te onderwijzen. Later was hij hoogleraar in de religieuze ethiek en filosofie aan de staatsuniversiteit van Rio de Janeiro. Hij heeft meer dan zestig boeken geschreven over allerlei facetten van de filosofie, theologie en ecologie. Onder andere zijn dat: *Jesus Christ Liberator* (1972), *The Maternal Face of God* (1979), *Ecology: Earth's Scream, the Poors's Scream* (1995), *Learning How to Care: Human Ethics and Compassion for Earth* (2000) en *World Ethos: a Minimum Consensus among Human Beings* (2002). Tegenwoordig houdt hij zich bezig met *grassroots organisations* en spreekt hij op conferenties en leergangen over spiritualiteit, ecologie, ethiek en oecumenische theologie in Brazilië en elders. Hij is Earth Charter Commissioner.

Het Earth Charter betekent een belangrijke bijdrage aan een holistische en geïntegreerde visie op de sociale en milieugerelateerde problemen van de mensheid. Het belichaamt de beste en algemeenst geaccepteerde ecologische inzichten, en gebruikt die voor het uitwerken van een nieuwe visie op wat de grondslag vormt voor spiritualiteit en een nieuwe ethiek. Toch wordt de ecologie in het Earth Charter niet gepresenteerd als een techniek om met de schaarse natuurlijke hulpbronnen om te gaan, maar als een nieuw model voor onze relatie met de natuur, waarin "alle onderling verbonden wezens" samen een immens en complex systeem vormen. De vier belangrijkste tendensen van het ecologisch debat kunnen als volgt worden aangeduid: de milieugeoriënteerde, de sociale, de filosofische en de integrale benadering.

In de *milieugeoriënteerde* visie maakt het milieu deel uit van de levensgemeenschap. De aarde zelf wordt voorgesteld als "bezield door een unieke levensgemeenschap" (Preambule,

tweede alinea), conform het idee van Gaia als een levend super-organisme. Dit idee vindt in wetenschappelijke kringen steeds meer bijval.

De *sociale* ecologie komt naar voren in de thema's sociale en economische rechtvaardigheid, democratie, geweldloosheid en vrede.

Van *filosofische* ecologie is sprake als wordt gerefereerd aan "een besef van universele verantwoordelijkheid", de "geest van de menselijke solidariteit" en "in dankbaarheid voor de gave van het leven en in nederigheid aangaande de plek van de mens in de natuur" (Preambule, vijfde alinea).

In de *integrale* ecologie ten slotte wordt ervan uitgegaan dat de mensheid een "onderdeel van een enorm, zich ontwikkelend universum" is en dat "de aarde de omstandigheden heeft geleverd die essentieel zijn voor de ontwikkeling van het leven" (Preambule, tweede alinea).

Alleen een holistische visie leidt tot het besef: "Onze milieukundige, economische, politieke, sociale en spirituele uitdagingen zijn met elkaar verbonden, en gezamenlijk kunnen wij inclusieve oplossingen uitdenken." Die oplossingen moeten echt alles omvatten: alle aspecten van het individuele, sociale en planeetaire menselijk wezen, want de geschiedenis van de mens bevindt zich op een kritieke tweekoppige sprong, omdat de "grondvesten van mondiale geborgenheid worden bedreigd" (Preambule, derde alinea).

De mensheid staat voor een gedwongen keuze aangaande zijn toekomst: "(...) een mondiaal partnerschap vormen om zorg te dragen voor de aarde en voor elkaar of het risico lopen op onze eigen vernietiging en op die van de verscheidenheid van het leven." (Preambule, vierde alinea). Er zijn derhalve "wezenlijke wijzigingen nodig in onze waarden, instituten en levenswijzen" (Preambule, vierde alinea) om onze toekomst zeker te stellen. Deze veranderingen komen voort uit een nieuwe ethiek, gebaseerd op een nieuwe invalshoek: de ethiek van liefde, zorg, voorzichtigheid, solidariteit, verantwoordelijkheid en compassie.

Als we de grootse politieke, ethische, spirituele en culturele boodschap van het Earth Charter – een waarlijk verlossende droom voor de mensheid – in een paar woorden zouden moeten samenvatten, zou ik dat doen met “een duurzame manier van leven” (Preambule en elders). Deze duurzame manier van leven gaat uit van het inzicht dat de mens en de aarde een gezamenlijke bestemming hebben, dat ze de toekomst samen tegemoet gaan – niet onafhankelijk van elkaar. Ze moeten of voor elkaar zorgen en zo een gemeenschappelijke toekomst zeker stellen, of beiden de ondergang riskeren.

Een duurzame manier van leven is er een die de aarde, met haar schoonheid, integriteit en overvloedige maar eindige hulpbronnen, in staat stelt te voorzien in de huidige behoeften van de hele mensheid, op een manier waarbij zij zichzelf in stand kan houden, zich kan herstellen en de evolutie voort kan zetten zoals ze dat vier en een half miljard jaar heeft gedaan, daarmee ook tegemoetkomend aan de behoeften van toekomstige generaties. De huidige manier van leven op aarde is beslist allesbehalve duurzaam. Als we daar geen verandering in brengen, wacht ons wellicht hetzelfde lot als de dinosauriërs.

Nog nooit eerder in de geschiedenis heeft de mensheid voor een zo grote uitdaging gestaan. Om die aan te kunnen, moeten we onze prioriteiten bijstellen. Anders stevenen we op een catastrofe af. Hierin ligt het belang van het Earth Charter, dat ons alert maakt op deze kwestie van leven of dood. Tegelijkertijd wekt het hoop en vertrouwen dat de situatie nog niet fataal is. “Gezamenlijk vol hoop” (Preambule, vijfde alinea), kunnen we misschien bevrijdende oplossingen vinden, geïnspireerd op de vier delen met hun zestien principes. Zoals Michail Gorbatsjov zeer juist stelt in zijn boek *Perestroika* (1987): “Deze keer zal er geen ark van Noach zijn om enkelen te redden en de rest te laten ondergaan: ...we redden ons gezamenlijk of we gaan gezamenlijk allen ten onder.” Als we de doelstelling van het Earth Charter verwezenlijken, zullen we een toekomst hebben en allen verenigd in hetzelfde huis de geboorte van een nieuwe menselijke beschaving meemaken.

Wijsselijk laat het Earth Charter zijn uitgangspunt van duurzame ontwikkeling niet verder rusten, zoals men misschien zou verwachten nu duurzame ontwikkeling een prominente plaats heeft gekregen in de officiële documenten van regeringen en internationale organisaties. In plaats daarvan verplaatst het Earth Charter de focus naar de levensgemeenschap in al haar schitterende verscheidenheid, want die wordt het sterkst bedreigd. En behalve op die levensgemeenschap richt het Earth Charter zich ook nog op iets anders: respect en zorg. Het eerste deel is daarom getiteld: “Respect en zorg voor alle levensvormen” (Deel I).

Waarom spreekt het van ‘levensvormen’ en niet gewoon van ‘leven’? Omdat ook volgens de aardwetenschappen en de moderne biologie alle levende wezens – vanaf de eerste bacteriën, die 3,8 miljard jaar verschenen, tot planten, dieren en men-

sen – in beginsel hetzelfde genetisch basispatroon hebben. Alle levende wezens bevatten dezelfde twintig aminozuren en dezelfde vier fosfaatbasen. We zijn daarom allemaal familie, broeders en zusters van elkaar. Er bestaat geen leefomgeving, er bestaat alleen een levensgemeenschap waarin alle schepselen van elkaar afhankelijk zijn en verweven in inter-retrorelaties, die zorgen voor biodiversiteit en duurzaamheid voor alle betrokkenen, ook de zwakste.

Omdat het leven en de levensgemeenschap niet kunnen bestaan zonder de fysische en chemische infrastructuur die hen voedt en waarvan ze afhankelijk zijn, moeten ook die elementen vertegenwoordigd zijn in het begrip van het leven. Vanuit de oorspronkelijke alom aanwezige chaos heeft het universum leven, orde en steeds complexere structuren gecreëerd. Het leven zelf ontstond toen de materie in een gevorderd stadium van ontwikkeling complexer werd en zichzelf vanuit de chaos organiseerde. Zo werd het leven geboren als een kosmische onontkoombaarheid, om te spreken met Christian de Duve, die in 1974 de Nobelprijs voor biologie ontving. Het leven is een hoofdstuk in de geschiedenis van het heelal en de materie, waarbij ‘materie’ heel wat anders is dan het ‘materiaal’: het is een extreem verdichte en stabiele vorm van energie, en staat voor een samenspel van talloze interacties.

De mens is een deelhoofdstuk van het hoofdstuk van het leven, een schakel in de levensketting en een uniek lid van de levensgemeenschap. In recente eeuwen heeft hij zich daaraan onttrokken, zich erboven en vaak zelfs ertegenover geplaatst, en laten zien dat hij de rol van Satan op aarde kon spelen, in plaats van die van schutengel waartoe hij eigenlijk was geroepen. Zoals het Earth Charter stelt: de mens heeft “het recht natuurlijke hulpbronnen te bezitten, te beheren en te gebruiken”, maar ook “de plicht om schade aan het milieu te voorkomen” (Subprincipe 2.a).

Tegenwoordig voelt hij een drang om terug te keren in de gemeenschap van broeders en zusters en een dubbelrol te spelen: enerzijds wil hij zich deel van de levensgemeenschap voelen, samen met de andere leden; anderzijds heeft hij zichzelf boven alle andere schepsels verheven en als maatstaf van de levensgemeenschap opgeworpen met het doel die creatief naar zijn hand te zetten, het evolutieproces te controleren en op een verantwoorde manier de beheerder en hoeder van alle andere levende wezens te zijn. Dat was zijn ethische missie, zoals in Genesis is te vinden: de mens is geroepen om tuinman te zijn in de Hof van Eden – die te “bewerken en te bewaren”, en om met zijn arbeid en creativiteit het werk van de Schepper te voltooien.

Net als voor de hele levensgemeenschap geldt ook voor onderlinge menselijke betrekkingen dat de mens niet gedefinieerd is als een individu dat de hele wereld een cultuur oplegt, maar als deel uitmakend van een samenleving en een maatschappij. Het soort samenleving en maatschappij dat het best past bij de menselijke natuur en is voortgekomen uit de culturele ervaring

van volkeren en politieke denkbeelden van de mens, is de democratie. De behoefte om zelf mee te doen en samen aan het gemeenschappelijk welzijn te werken, en zich medeverantwoordelijk te voelen voor het algemeen belang, wordt vervuld in de democratie. Vandaar de opdracht in deel I van het Earth Charter, Respect en zorg voor alle levensvormen: "Bouw democratische samenlevingen op die rechtvaardig zijn, waaraan iedereen kan deelnemen, en die levensvatbaar en vreedzaam zijn" (Principe 3).

Laten we het nu hebben over twee fundamentele uitgangspunten die van belang zijn voor onze positie in de levensgemeenschap: respect en zorg. Respect betekent in de eerste plaats: de ander erkennen, en in de tweede plaats: diens intrinsieke waarde erkennen. Sinds de verschijning van 'Homo habilis', die 2,3 miljoen jaar geleden werktuigen uitvond, heeft de mens in de natuur ingegrepen. Vervolgens hebben gebrek aan respect voor de natuur en aan besef van de veranderingen in de natuur, ertoe geleid dat de natuur werd beschouwd als niet meer dan iets om te gebruiken.

Dit is de voornaamste zwakte van het antropocentrisme dat alle wereldculturen beheerst, met uitzondering van de inheemse culturen die nog nauw verweven zijn met de hele levensgemeenschap. Antropocentrisme houdt ons voor dat alle schepselen uitsluitend van belang zijn in hun relatie tot de mens, en naar believen door de mens kunnen worden afgedankt. Wat overduidelijk tegen deze visie pleit, is dat de overgrote meerderheid van alle levende wezens al bestond voordat de mens ten tonele verscheen. Pas toen de aardse geschiedenis al voor 99,98% voorbij was, deed de mens zijn intrede. Kennelijk heeft de natuur het dus met al haar enorme complexiteit en biodiversiteit altijd best kunnen stellen zonder menselijke wezens om de boel op orde te houden. De mens zou er beter aan doen zichzelf te zien als deel van de levensgemeenschap, als een schakel in het immense netwerk van het leven – een unieke schakel omdat hij een ethiek en verantwoordelijkheidsbesef heeft.

Respect houdt in: erkennen dat andere wezens ouder zijn en daarom recht van bestaan hebben, recht om samen met ons te bestaan. Door hen te respecteren, stellen we grenzen aan onze dadendrang en arrogantie. Historisch gezien hebben we die grenzen nooit in acht genomen. Edward O. Wilson, bekend om zijn onderzoek naar biodiversiteit, kwam bij bestudering van de verhouding tussen respect en gebrek aan respect van de mens voor de natuur, tot de trieste conclusie:

De mens heeft de Hof van Eden in een slachthuis veranderd en het Paradijs dat hij bewoonde in een verloren paradijs. Tot op heden heeft hij de rol van planeetmoordenaar gespeeld, alleen maar uit op zijn eigen kortstondige overleven; we hebben al een groot deel van de biosfeer opgeofferd; een beschermende ethiek op grond van wetenschap of totemisme, in de vorm van taboes, is altijd te laat gekomen. (*The Future of Life* (2002), blz. 121)

We hebben nu het punt bereikt waarop er geen weg terug meer is. Respect is een absolute vereiste om onze destructieve neigingen in toom te houden, en een voorwaarde voor het behoud van de natuur en onze eigen overlevingskansen.

In de tweede plaats betekent respect: erkennen dat andere levende wezens waarde hebben. Vanuit religieus standpunt bezien heeft elk levend wezen een eigen waarde, want het bestaat en daarom heeft het iets in zich van het Opperwezen en komt het uit de oorspronkelijke bron van energie en deugden waaruit alle leven afkomstig is en waartoe het zal terugkeren (het absolute luchtledige), zoals de Schepper heeft bepaald. Waarde moet dientengevolge worden beschouwd als een eigenschap. Iedere levensvorm bezit die eigenschap, "ongeacht diens nut voor de mens", zoals duidelijk in het Earth Charter staat (Subprincipe 1.a). Het inzicht dat wezens waarde hebben, leidt bij ons tot gevoelens van eerbied en verering. In het Oosten hebben boeddhisme en hindoeïsme, in het Westen Sint Franciscus, Arthur Schopenhauer en Albert Schweitzer een ethiek ontwikkeld die gebaseerd is op respect en eerbied, met erkenning dat al wat bestaat ook verdient om te bestaan, dat al wat leeft verdient te leven. Het basisprincipe van deze op respect en verering (*Ehrfurcht, Verehrung*) gebaseerde ethiek is verwoord door Albert Schweitzer: "Goed is alles wat alle wezens behoedt en ontziet, vooral de levende wezens, met inbegrip van de zwakste exemplaren; kwaad is alles wat wezens beschadigt, in aantal reduceert of vernietigt." En hij voegde eraantoe: "Ethiek is de onbegrensde eerbied en verantwoordelijkheid voor al wat bestaat en leeft."

Laten we nu eens stilstaan bij de tweede manier om de levensgemeenschap te benaderen: zorg met begrip, compassie en liefde. Deze benadering kent in het Westen een lange traditie, te beginnen met de bekende fabel nummer 220, tijdens de regering van keizer Augustus geschreven door de filosoof-slaaf Hyginus (43 v.Chr.-17 n.Chr.) en door Martin Heidegger van een gedetailleerd filosofisch commentaar voorzien in *Sein und Zeit*. Uit de fabel leren we dat zorg niet slechts een benadering en fundamentele deugd is als zovele andere, maar behoort tot de werkelijke essentie van het menselijk wezen. Zorg is de conditie *vooraf* die het een bewust, rationeel en vrij wezen mogelijk maakt om te bestaan. Alleen met zorg kan hij tijdens zijn leven samen met anderen zijn bestaan in de wereld afstemmen op de toekomst. Op kosmologisch niveau redenerend moeten we vaststellen, dat zonder precies het juiste samenspel van alle energieën van het universum leven en bewustzijn nooit zouden zijn ontstaan en wij hier nu niet zouden zijn om over dit alles te spreken.

Zorg is het leidende motief dat aan alle gedrag voorafgaat. Alles wat we met zorg doen, doen we goed. Zorgeloosheid kan tot afbraak leiden. De verworpen toestand van de aarde en de armzalige kwaliteit van leven op veel plaatsen zijn in wezen te wijten aan menselijke zorgeloosheid. De psychoanalist Rollo May heeft gezegd:

Bij de huidige verwarring te midden van rationalisten en technici vergeten we de mens [verliezen we de mens uit het oog]. We moeten nederig terugkeren naar eenvoudige zorg. Alleen zorg zoals vroeger, en niets anders, stelt ons in staat ons te verzetten tegen het cynisme en de apathie die de psychologische malaise van onze tijd vormen. (*Love and Will*, (1969), blz. 338)

Dezelfde gedachte is krachtig naar voren gebracht door de World Conservation Union (IUCN), het United Nations Environment Programme (UNEP) en het World Wildlife Fund (WWF), die in 1992 samen een boek deden verschijnen met praktische aanbevelingen over ecologie, onder de programmatische titel '*Caring for Earth: A Strategy of Sustainable Living*'. Zorg is ook hier het leidende motief voor alle aanbevelingen betreffende behoud en herstel van, en omgang met de natuur, met nadruk op het feit dat de ethiek van de zorg de universeelste ethiek is, omdat die op elk niveau kan worden toegepast en ondervonden, van individueel tot mondiaal.

Zorg betekent een liefhebbende en niet-agressieve relatie met de realiteit. Zorg strekt zich uit tot de essentiële levensprocessen en tot alle wezens, zodat die kunnen blijven deelnemen aan de levensgemeenschap op een zodanige manier, dat geen van hen wordt buitengesloten en in zijn lijden alleen gelaten. Alleen met zorg kunnen we volgens het Earth Charter ervoor zorgen "dat gemeenschappen op alle niveaus de mensenrechten en fundamentele vrijheden garanderen en iedereen de gelegenheid bieden zijn of haar volledige potentieel te realiseren" (Sub-principe 3.a).

Het Charter stelt in Principe 2: "Draag zorg voor alle levensvormen, met begrip, compassie en liefde". Zorg moet worden uitgeoefend met *begrip*. Begrip is niet een abstract proces om de waarheid over iets te weten te komen, maar een vorm van verbondenheid met dat iets, d.w.z. een soort liefde. Alleen wat we liefhebben, kunnen we echt kennen.

Principe 2 benadrukt ook dat we voor de samenleving moeten zorgen met compassie. Het woord 'compassie' is het best te begrijpen vanuit de boeddhistische opvatting, die twee kanten laat zien. De eerste is de bereidheid om alle levende wezens te respecteren en de wens om ze te bezitten volledig uit te bannen (onthechting). De tweede is de wil om voor ze te zorgen, op alle momenten met ze samen te zijn, in vreugde en in droefenis, en, voor alles, hen niet in eenzaamheid te laten lijden.

Ten slotte moeten we voor de samenleving zorgen met *liefde*. Liefde is de krachtigste energie die er bij de mens en in het heelal bestaat. Het is de onbedwingbare en onvermoeibare aantrekkende en bindende kracht, die streeft naar versmelting in de zin van totale eenwording. Objectief kunnen we ons broeders en zusters noemen op grond van een overeenstemmend genenpatroon, maar subjectief is het de liefde die ons doet wensen om broeders en zusters te zijn, en we proberen consciëntieus om

dat als realiteit te beleven. Zorg met liefde betekent je één te voelen met de verst verwijderde ster, met broeder vogel en zuster mier, en geïnteresseerd te zijn in het lot van iedere persoon op deze planeet. Zorg met liefde betekent dat je met oprechte emotie kunt verklaren: "Jij bent oneindig belangrijk voor mij; je zult niet onrechtmatig lijden; je zult niet verdwijnen; je moet leven."

Tot besluit van deze korte overpeinzingen kunnen we stellen: het uiteindelijk effect van deze ethiek van respect en zorg is vrede op en met de aarde. Na duizenden jaren van vijandigheden tussen de mens en de natuur, waarin we de geschenken van Moeder Aarde zo dikwijls hebben verwoest, moeten we nu, als we nog een toekomst willen hebben, een vredesverbond sluiten. We moeten denken aan de woorden van het verbond dat God sloot met de overlevenden van de zondvloed: "zal Ik Mijn verbond gedenken, dat tussen Mij en u en alle levende wezens van alle vlees bestaat, zodat de wateren niet weer tot een vloed zullen worden om al wat leeft te verderven" (Genesis 9:15). De regenboog is het symbool van dit verbond. We zijn allemaal uitgenodigd om zoons en dochters van de regenboog te worden. ●